
ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՄՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՄԿՁԲԻՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

19-րդ դարի վերջին և հատկապես 20-րդ դարի սկզբին գնալով ու ժեղանում էր Գերմանիայի ազդեցությունը թուրքիայի վրա, սակայն այն նկատելիորեն մեծացավ երիտթուրքերի՝ 1908 թվականին իշխանության գալուց հետո¹: Եթե Անգլիան, Ֆրանսիան մեծ ներդրումներ էին կատարել թուրքիայի տնտեսության ոլորտում, ապա երիտթուրքերի իշխանության տարիներին գերմանացիները կարողացան ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական և ռազմական ծանրակշիռ ներկայությունն ապահովել այդ երկրում, ինչի վկայությունն էր 1913 թվականի մայիսի 22-ին երիտթուրքական կառավարության պաշտոնական հրավերով Կ.Պոլիս ժամանած գերմանական նոր զինվորական առաքելությունը Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ²: Թուրքիայում գերմանացիները այնքան ազդեցիկ էին, որ անգամ կառավարական շենքերի անվտանգությունը ապահովում էին գերմանացի զինվորականները³:

Թուրքական կայսրության վրա քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ամրապնդմանը զուգընթաց՝ նշանակալի էր դառնում գերմանացիների հետաքրքրությունը արևմտահայության խնդիրներով՝ հատկապես Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ամբողջ ընթացքում: Երկաթուղու կառուցման գործընթացը սկսվել էր դեռևս 1888 թվականին, երբ «Գերմանական բանկը» պայմանագիր կնքեց թուրքական կառավարության հետ, ինչն էլ հնարավորություն ընձեռեց գերմանացիներին Բոսֆորից մինչև Պարսից ծոց երկաթուղագիծ կառուցելու⁴: Բաղդադի երկաթուղագծի կառուցման հավաստագիրը Գերմանիան ստացավ 1899 թվականին, իսկ կառուցումը սկսվեց 1903 թվականից⁵:

Գերմանացիները ցանկանում էին Բաղդադի երկաթուղու հիման վրա երկաթուղագծեր կառուցել նաև Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, ինչը, բնականաբար, հանդիպելու էր Ռուսաստանի դիմադրությանը: Վերջինս թուրքիայի հետ ուներ համաձայնագիր, ըստ որի՝ առանց իր համաձայնության չէր կարող որևէ երկաթուղագիծ կառուցվել Արևմտյան Հայաս-

¹ Տե՛ս **Ջ. Կիրակոսյան**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Եր., 1965, էջ 126:

² Տե՛ս **Փիրբյուքեր Գ.** Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ер., 1991, էջ 62 :

³ Տե՛ս **Ակոպյան Ս. Մ.** Западная Армения в планах империалистических держав. Ер., 1967, էջ 36:

⁴ Տե՛ս **Տեպանյան Տտ.** Армения в политике империалистической Германии (конец XIX–начало XX века). Ер., 1975, էջ 14:

⁵ Տե՛ս **Ջ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 127:

տանում⁶: Գերմանացիներին հաջողվեց ձեռք բերել Դիարբեքիից Մուշ երկաթուղու կառուցման թույլտվությունը⁷: Ճիշտ է նկատում Ս. Ստեփանյանը, որ Բաղդադի երկաթուղու կառուցմամբ Գերմանիան ձգտում էր Ռուսաստանի հարավային շրջաններում տնտեսական և ռազմական հենարան ստեղծել⁸, իսկ Ջ. Կիրակոսյանի բնորոշմամբ, գերմանական իմպերիալիզմի բաղդադյան ստրատեգիայի գլխավոր խնդիրն էր Օսմանյան կայսրությունը վերածել գերմանական Յնդկաստանի⁹: Ուստի Արևմտյան Հայաստանում երկաթուղիների կառուցմամբ Գերմանիան ոչ միայն ձգտում էր լուծել տնտեսական, այլ նաև քաղաքական և ռազմական կարևոր խնդիրներ, քանի որ երկաթուղին կամրապնդեր կապը երկրի կենտրոնի և արևելյան հեռավոր մարզերի միջև՝ թուլացնելով Ռուսաստանի ավանդական ազդեցությունը հայաբնակ այդ տարածքներում: Միաժամանակ այն հնարավորություն կտար Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում կազմակերպել զորքերի արագ տեղաշարժ:

Արևմտյան Հայաստանում տնտեսական ծանրակշիռ ազդեցություն ունենալով՝ Կայսերական Գերմանիան ձգտում էր պահպանել այդ տարածքները թուրքական պետության կազմում, սակայն նրա հաշվարկները ավելի հեռուն էին գնում, ինչի մասին է վկայում դեռևս 1913 թվականի սկզբին Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպանության աշխատակից Մանդելշտամի զեկուցագիրը, որում ասվում էր. «Եթե հետագայում պարզվի, որ Թուրքիայի փլուզման գործընթացը այլևս հնարավոր չի լինի դադարեցնել, մեզ համար մեծ արժեք կունենա Փոքր Ասիայում մեր իրավունքների իրականացման պարագայում մեր մեջքին ունենալ հայկական տարրը»¹⁰: Սա նշանակում է, որ մերձավորարևելյան իր քաղաքականության իրականացման տեսանկյունից Գերմանիան մեծապես կարևորում էր հայկական գործոնը՝ այն դիտելով ոչ թե խոչընդոտ գերմանական շահերի ընդլայնման ճանապարհին, այլ, ընդհակառակը, ճիշտ քաղաքականության իրականացման պարագայում՝ դրական գործոն: Այս իմաստով հետաքրքիր տեսակետ է արտահայտել Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը՝ Գերմանիայի արտգործնախարար ֆոն Յագովիին 1913 թ. հունիսի 5-ին գրած զեկուցագրում. «...Առանց Հայկական հարցը լուծելու անհեռանկարային է ցանկացած քաղաքականություն, որն ուղղված կլինի թուրքական տիրապետության պահպանմանը: Եթե գործը հասնի բաժանմանը, ապա հայերը մեզ հարկավոր կլինեն մեր դիրքերի ամրապնդման համար... Հյուպատոսները պետք է լինեն այնպիսի մարդիկ, ովքեր անմիջապես կկարողանան մարտական գործողությունների մեջ մտցնել ոստիկանությունը կամ ռազմական ջոկատը: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է՝ նշված վայրերում լինեն օտարերկրացի սպաներ՝ օժտված կառավարման լծակներով... Եթե, օրինակ, Ադանայում գտնվեր գերմանացի մայոր՝ հրամանատարի կարգավիճակով, ապա այն-

⁶ Տե՛ս Բ. Իշխանյան, Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսական-քաղաքական փոխհարաբերությունները, Թիֆլիս, 1915, էջ 26:

⁷ Տե՛ս Акоюн С. М., նշվ. աշխ., էջ 53:

⁸ Տե՛ս Степанян Ст., նշվ. աշխ., էջ 21:

⁹ Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

¹⁰ **Նորբերտ Զաուլ**, Գերմանական կայսրությունը և Հայկական հարցը (1878-1914), Եր., 2008, էջ 201:

տեղ չէին լինի նման անկարգություններ... Հայկական հարցի լուծումը հիմնականում վերաբերում է ճանապարհների և երկաթուղիների կառուցմանը, որին, հասկանալի պատճառներով, հակադրվում է Ռուսաստանը»¹¹:

Ըստ այդմ՝ կարող ենք փաստել, որ

ա. գերմանացի դիվանագետները քաջ գիտակցում էին, որ առանց Հայկական հարցի լուծման հնարավոր չէ կայունություն ապահովել Թուրքիայում: Սակայն նրանք Հայկական հարցի լուծումը պատկերացնում էին երկրորդական նշանակություն ունեցող բարեփոխումներ իրականացնելու և այդ հարցում ռուսական նախաձեռնությունները խափանելու միջոցով:

բ. Գերմանացիները, սկզբունքորեն դեմ լինելով Թուրքիայի մասնատմանը, այնուամենայնիվ չէին բացառում դեպքերի նման ընթացքը և բաժանման պարագայում հայերին դիտում էին որպես հնարավոր դաշնակիցներ Արևելքում իրենց քաղաքականությունն իրականացնելու գործում: Հարկ է նշել նաև, որ նրանց համար չափազանց կարևոր էր այն հարցը, թե Օսմանյան կայսրության փլուզման հետևանքով ստեղծվող անկախ կամ կիսանկախ Արևմտյան Հայաստանը ինչպիսի քաղաքական կողմնորոշում կունենար: Իսկ քանի որ արևմտահայության մեծամասնությունը ռուսամետ կողմնորոշում ուներ, ուստի ինքնուրույն քաղաքական միավորի առաջացումը չէր համապատասխանում Գերմանիայի շահերին:

գ. Հայերի անվտանգությունը ապահովելու պատրվակով գերմանացիները ձգտում էին հայաբնակ շրջաններում իրենց ռազմական ներկայացուցիչներին նշանակել, ինչը ավելի էր ամրապնդում Գերմանիայի դիրքերը տարածաշրջանում: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, գերմանացի զինվորականները ոչ միայն չխոչընդոտեցին Հայոց ցեղասպանության իրականացումը (բացառությամբ հատուկեմտ անհատների), այլև երբեմն ուղղակիորեն մասնակից դարձան այդ կոտորածներին:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում գերմանացի դիվանագետները հայկական տարրի պահպանումը չէին համարում գերմանական շահերին խոչընդոտող գործոն, մինչդեռ շատ հեղինակներ փորձել են հաստատել ճիշտ հակառակը՝ հիմք ընդունելով գերմանացի հայտնի քաղաքագետ Ռորբախի հետևյալ արտահայտությունը. «... Եթե Թուրքիային հաջողվեր իր մահմեդական բնակչությանը տեղաշարժել դեպի հյուսիս և սահմանակից դարձնել Ռուսաստանի հետ, ապա կձևավորվեր 14-15 միլիոնանոց բնակավայր, որը դիմադրող ահռելի ուժ կդառնար: Եվ քանի որ հայերը խոչընդոտում էին այդ ծրագրի իրագործմանը, ապա պետք էր վտարել այդ երկրամասի բնիկ, տեղացի բնակիչներին՝ հայերին»¹²: Անշուշտ, այստեղից չի հետևում, թե նրանք ինչպիսի դիրքորոշում կդրսևորեին Հայկական հարցում՝ Թուրքիայի ամբողջականության պահպանմանը միտված իրենց քաղաքականության դեպքում:

Բանն այն է, որ գերմանական դիվանագետներին առաջին հերթին հետաքրքրում էր Հայկական հարցում ռուսական նախաձեռնությունների

¹¹ **Wolfgang Gust**, German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity. Watertown, MA: Blue Crane Books, 1996, p. 304.

¹² Պ. Ռորբախի այդ հայտարարությունը իրապարակվել է ֆրանսիական "Temps" ազդեցիկ թերթում, որտեղից այն 1916 թ. ապրիլի 15-ին արտատպվել է «Կովկասի խոսք» թերթում (№ 84, էջ 3):

տապալուճը, որը դրսևորվեց նաև 1913 թ. հունիսի 8-ին, երբ Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը դեսպանների կոնֆերանսին ներկայացրեց «հայկական բարեփոխումների» իրականացման ռուսական առաջարկը, որը հեղինակի՝ դեսպանատան ռուսական թարգմանչի անունով կոչվեց Մանդելշտամի նախագիծ¹³, որով նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբեքի և Սվազի միավորումը մեկ հայկական նահանգի կազմում: Այն պետք է ղեկավարեր քրիստոնյա գեներալ-նահանգապետը: Թե՛ թուրքերը և թե՛ նրանց սատարող գերմանացիները, զգալով, որ այդ ծրագրով ռուս-թուրքական սահմանագծի վրա ստեղծվող և զրեթե ինքնավար կարգավիճակ ունեցող հայկական նահանգը կարող է տապանաքար դառնալ պանթուրքական ծրագրերի համար, անմիջապես ձեռնամուխ եղան դրա տապալման գործին: Ընդ որում գերմանացի դիվանագետներն այս նախագծի տապալուճը կարևորում էին ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք կտրակա-նապես դեմ էին հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների անցկացմանը, այլ որ նման առաջարկով հանդես էր գալիս հենց Ռուսաստանը:

Հատկանշական է, որ կտրակաճապես դեմ լինելով բարենորոգումների ռուսական ծրագրին, այնուամենայնիվ գերմանացիները նույնպես շահագրգռված էին հայկական նահանգներում ոչ նշանակալի փոփոխությունների իրականացմամբ: Ուստի նրանք փորձում էին համոզել թուրքերին, որ վերջիններս իրականացնեն որոշ բարեփոխումներ՝ քաջ գիտակցելով, որ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու ռուսական կողմի պահանջի լիակատար տապալուճը ավելի կխորացնի հայության շրջանում հակագերմանական տրամադրությունները, կարագացնի թուրքիայի մասնատումը և իրենց կզրկի դեպքերի զարգացման վրա ազդելու հնարավորությունից: Այդ է պատճառը, ինչպես իրավացիորեն նշել է Ա. Մանդելշտամը, որ Հայկական հարցի առթիվ Գերմանիան սկսեց բանակցել ռուսների հետ. «Երկու նպատակով. նախ, որպեսզի հարմար ժամանակին հիշեցնի Դեմանը, որ շնորհիվ իր միջամտության նա զսպեց Ռուսաստանին պահանջելու լայն բարենորոգումներ: Երկրորդ, որ իր կողմը գրավի հայերի ուշադրությունը...»¹⁴: Նման քաղաքականությամբ գերմանացիները, փաստորեն, մի կողմից փորձում էին պահպանել թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, բայց և ոչ էական բարեփոխումներով իրենց կողմը գրավել հայությանը, իսկ մյուս կողմից՝ մեծ տերություններին հասկացնել, որ Արևմտյան Հայաստանը ևս գտնվում է Կայսերական Գերմանիայի շահերի ոլորտում, և Հայկական հարցի լուծման գործում պետք է հաշվի առնվեն նաև նրա շահերը, հակառակ պարագայում հարցի կարգավորմանն ուղղված գործընթացը կտապալվի: Այդ միտումը ակնհայտորեն դրսևորվեց թե՛ 1913 թ. հուլիսի Յենիկեյոյի կոնֆերանսում և թե՛ հուլիսի 23-ին, երբ Եռյակ դաշինքի տերությունները հանդես եկան բարենորոգումների թուրքական ծրագրի պաշտպանությամբ. արդյունքը եղավ այն, որ բանակցությունները մտան փակուղի: Ի վերջո, 1913 թ. սեպտեմբերին Վանգեմհայմը, Գիրսը և Եվրոպական տերությունների մյուս ներկայացուցիչները կայացրին փոխգի-

¹³ Տե՛ս **Նորբերտ Ջաուպ**, նշվ. աշխ., էջ 203:

¹⁴ **Ա. Մանդելշտամ**, Երիտասարդ թուրքերի պետությունը, Ս. Էջմիածին, 1916, էջ 63:

ջունային որոշում, որը ամրագրվեց 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրով: Այն ստորագրեցին Թուրքիայում ռուսական զործերի հավատարմատար Գուլկևիչը և Թուրքիայի մեծ վեզիր Սայիդ Չալիմ փաշան: Այդ համաձայնագրով Արևմտյան Հայաստանը բաժանվել էր երկու նահանգի, որոնցից առաջինի մեջ ընդգրկվելու էին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սվազի, իսկ երկրորդի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբեռդի և Դիարբեքիի նահանգները: Գերմանացիները հայության շրջանում իրենց ազդեցությունը մեծացնելու նպատակով այս համաձայնագրի կնքումը փորձում էին ներկայացնել որպես Գերմանիայի բարյացակամ դիրքորոշման արդյունք: Այդ է վկայում 1914 թ. փետրվարի 16-ին Էրզրումում Գերմանիայի հյուպատոս Անդերսի գրած նամակը՝ Կ.Պոլսում գերմանական դեսպանության խորհրդական պարոն ֆոն Մութիասին, որում ասվում է. «Այսօր ինձ այցելեց այստեղի հայ եպիսկոպոս Բեադեթյանը, իր համայնքի անունից շնորհակալություն հայտնեց բարենորոգումների ծրագրի ընդունման կապակցությամբ, կայսերական կառավարության կողմից բարենորոգման նախագծի համառ պաշտպանության համար, որի շնորհիվ հիմնականում իրագործվեց այդքան երկար սպասված բարենորոգման գործը»¹⁵: Այսպիսով, գերմանական դիվանագիտական շրջանակների համաձայնության շնորհիվ ի վերջո հաջողվեց ստիպել թուրքական կառավարությանը բարենորոգումների հարցում զնալ որոշ զիջումների, որոնք, սակայն, համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին չիրականացված:

Հայկական բարենորոգումների շուրջ բանակցություններն ընթանում էին միջազգային լարված իրադրության պայմաններում, քանի որ 1913 թ. հունիսի 30-ին սկսվել էր Բալկանյան երկրորդ պատերազմը՝ Բուլղարիայի, նրա նախկին դաշնակիցներ Սերբիայի, Հունաստանի և Չեռնոգորիայի միջև¹⁶: Սա թուրքերի համար հարմար առիթ էր, որպեսզի փորձեն վերադարձնել Բալկանյան առաջին պատերազմի տարիներին կորցրած ավելի քան 185 հազար քառ. կիլոմետր տարածքը¹⁷: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայկական բարենորոգումների հարցը նորից մղվելու էր հետին պլան, և մեծ տերությունների ուշադրությունը կրկին սևեղվելու էր բալկանյան խնդրի վրա: Դեռևս 1912 թ. հոկտեմբերի 1-ին սկսված Բալկանյան առաջին պատերազմի հետևանքով Օսմանյան Թուրքիան Եվրոպայում կորցրել էր իր նվաճած բոլոր տարածքները, բացի Արևելյան Թրակիայից¹⁸: Բալկանյան երկրորդ պատերազմում նույնպես Օսմանյան կայսրությունը ծանր պարտություն կրեց՝ կորցնելով իր տարածքի մեկ երրորդը¹⁹: Փաստորեն դա պարտություն էր նաև Կայսերական Գերմանիայի բալկանյան քաղաքականության համար: Եվ բնավ պատահական չէ, որ ավստրիական սոցիալ-դեմոկրատների հայտնի տեսաբաններից Օտտո Բաուերը այդ կապակցությամբ պարզ

¹⁵ **Յ. Լեփսիուս**, Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հատոր I, Եր., 2006, էջ 100:

¹⁶ Տե՛ս **Ռ. Աղամյան**, Ռուսաստանի և Գերմանիայի քաղաքականությունը Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հարցում (1912-1914 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989, №10, էջ 22:

¹⁷ Տե՛ս **Ջ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 99:

¹⁸ Տե՛ս **Վիլիելմ Բաուեր**, Թուրքիան և նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները, Եր., 2010, էջ 70:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 70:

ու որոշակի գրել է. «...Մակեդոնիայի և Թրակիայի ճակատամարտերում Թուրքիայի հետ միասին պարտվել է նաև գերմանական իմպերիալիզմը»²⁰: Այնուհանդերձ, Բալկանյան պատերազմում թուրքական բանակի կրած ծանր պարտությունը արևմտահայության համար ունեցավ բացասական հետևանքներ, քանի որ իր քաղաքական օրակարգից հանելով բալկանյան խնդիրը՝ Թուրքիան սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել կայսրության արևելյան շարջաններին՝ բացառելու Բալկանյան երկրների օրինակով այդ տարածքների անջատումը կայսրությունից:

Բալկանյան պատերազմներում Թուրքիան ոչ միայն կորցրեց Եվրոպայում նվաճած իր տարածքները, այլև կանգնեց ամբողջ կայսրության մասնատման վտանգի առջև, ինչը չէր համապատասխանում նաև Գերմանիայի շահերին: Այդ է պատճառը, որ Բալկանյան պատերազմներից հետո զգալիորեն մեծացավ Գերմանիայի ռազմական աջակցությունը Թուրքիային: Օսմանյան կայսրությունում գտնվող գերմանացի զինվորականները ձգտում էին թուրքական բանակի մարտունակությունը բարձրացնել այն աստիճանի, որ պատերազմի դեպքում ևս կարողանա լուրջ խնդիրներ առաջացնել ռուսական կովկասյան զորքերի համար: Ուշագրավ է, որ եթե Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը, որ քաջատեղյակ էր Թուրքիայի ներքին խնդիրներին և բանակի մարտունակությանը, 1914 թ. հուլիսի 18-ին Բեռլին ուղարկած զեկուցագրում ասում էր, թե «Թուրքիան այսօր դեռ, անկասկած, լրիվ անընդունակ է դաշինքի: Նա իր դաշնակիցների համար միայն բեռ է դառնալու՝ առանց նվազագույն առավելությունների տալու», ապա թուրքերը, ընդհակառակը, Գերմանիայի և Ավստրո-Յունգարիայի ներկայացուցիչների մոտ փորձում էին ստեղծել տպավորություն, որ թուրքական բանակը ի վիճակի է լուրջ հարված հասցնելու ռուսական կովկասյան բանակին: 1914 թ. հուլիսի 20-ին Կ.Պոլսում Ավստրո-Յունգարիայի դեսպան Պալավիչինին իր զեկուցագրում նշում էր Էնվերի այն միտքը, որ Թուրքիան 20 օրում կարող է 200-հազարանոց լավ զինված զորք տրամադրել, իսկ ավելի ուշ՝ 100 հազար, որ Թուրքիան ի վիճակի է Ռուսաստանի դեմ հրահրելու Ադրբեջանի մահմեդական ազգաբնակչությանը²¹: Ճշմարտությունն այն է, որ այդ ժամանակ թուրքական բանակը բավականին թույլ էր, և եթե չլիներ Գերմանիայի ցուցաբերած ռազմական աջակցությունը, այն հազիվ կարողանար երկարատև պատերազմ վարել:

Գերմանիայի կառավարական շրջաններում Թուրքիայի նկատմամբ վերաբերմունքը կտրուկ փոխվեց 1914 թ. հունիսի 28-ին Սարաևո քաղաքում սերբական ահաբեկչական կազմակերպության կողմից ավստրիական թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունից հետո, որը առիթ դարձավ, որ 1914 թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1) Գերմանիան պատերազմ հայտարարի Ռուսաստանին, երկու օր հետո՝ Ֆրանսիային, իսկ հաջորդ օրը՝ Անգլիան Գերմանիային²²: Այսպիսով, սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը մղվում էր Քառյակ միության (Գերմանիա, Ավստրո-Յունգարիա, Թուր-

²⁰ Բ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

²¹ Տե՛ս Ա. Օհանջանյան, 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ, Եր., 1997, էջ 76:

²² Տե՛ս Գ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 237:

քիա, Բուլղարիա) և Անտանտի (Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա, որոնց պատերազմի ընթացքում միացան ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Իտալիան) միջև:

Այս պայմաններում ընթացող թուրք-գերմանական գաղտնի բանակցությունները ի վերջո հանգեցրին այն բանին, որ 1914 թ. հուլիսի 27-ին կողմերը պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին կնքելու ռազմական գաղտնի դաշինք, իսկ 1914 թ. օգոստոսի 2-ին Վանզենհայմը և ավագ վեզիր Սայիդ Յալիմը էնվեր և Թալեաթ փաշաների ներկայությամբ կնքեցին այն, որով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի հարձակման դեպքում աջակցել Կայսերական Գերմանիային, իսկ վերջինս իր հերթին պարտավորվում էր չկնքել այնպիսի պայմանագիր, որի հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը կարող էր ունենալ տարածքային կորուստներ²³: Ընդամենը մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 6-ին, Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանզենհայմը Թուրքիայի մեծ վեզիր Մեհմեդ Սայիդ Յալիմ փաշային ուղարկած նամակում հավաստիացնում էր, որ Կայսերական Գերմանիան պատերազմի հաղթանակի դեպքում կաջակցի երիտթուրքերի նվաճողական ծրագրերի իրականացմանը²⁴: Նույն օրը՝ օգոստոսի 6-ին, Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքվեց լրացուցիչ համաձայնագիր, որը, ըստ էության, արդյունք էր թուրքական կողմի պահանջի, քանզի նպատակ ուներ պատերազմին գերմանական կողմից մասնակցելու դեպքում ամրապնդելու թուրքերի շահերը, ինչպես նաև ապահովելու Արևելքում նոր տարածքների նավաճումը: Համաձայնագրի հինգերորդ կետում նշվում էր. «Գերմանիան կստիպի ուղղել Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմաններն այնպես, որ ապահովի Թուրքիայի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»²⁵: Պայմանագրում հստակ նշված չէին այն տարածքները, որոնք հաղթանակի դեպքում գերմանացիները կհամաձայնեին, որ անցնեն Թուրքիային: Իսկ դա նշանակում է, որ ելնելով Արևելքում իրենց ունեցած շահերից՝ գերմանացիները խուսափում էին որոշակի ձևակերպումներից և մտադիր չէին հաղթելու պարագայում ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքները զիջել թուրքերին: Դա ակնհայտորեն դրսևորվեց 1918 թ. Բաթումի բանակցությունների ընթացքում: Ի դեպ՝ ասենք, որ օգոստոսի 2-ին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքված համաձայնագրին օգոստոսի 3-ին միացել էր նաև Ավստրո-Հունգարիան, ուստի նույն օրը Թուրքիան հանդես էր եկել իր չեզոքության մասին հայտարարությամբ²⁶:

Թուրքիային պատերազմի մեջ ներքաշելու նպատակով Գերմանիան գործի դրեց նաև իր տնտեսական կարողությունները: Այդ է վկայում 1914 թ. հոկտեմբերի 10-ին Կ.Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալափիչինի զեկուցագիրը²⁷: Բայց անգամ դրամական օգնություն ստանալու դիմաց թուրքական ղեկավարությունը չէր շտապում մտնել պատերազմի մեջ, ինչն էլ ստիպեց, որ Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանզենհայմը սպառնա, թե

²³ Տե՛ս **Վ. Գուստ**, Հայերի ցեղասպանությունը. աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Եր., 2002, էջ 142:

²⁴ Տե՛ս **Лудшвейт Е. Ф.** Турция в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. Военно-политический очерк. М., 1966, էջ 47:

²⁵ **Ջ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 202:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 202:

²⁷ Տե՛ս **Ա. Օհանջանյան**, նշվ. աշխ., էջ 79:

գերմանական «Գյոբեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերը, որոնք իբր պատկանում էին Թուրքիային, առանց թուրքական կառավարության համաձայնության Սև ծովում ռազմական գործողություններ կնախաձեռեն ընդդեմ Ռուսաստանի: Գերմանացիների գործողություններն այնքան ակնհայտ էին, որ դեռևս հոկտեմբերի 17-ին «Յորիզոն» օրաթերթը գրում էր. «...Եթե Թուրքիան չցանկանա էլ, այն սկսողները՝ թուրք դրոշակի տակ՝ լինելու են գերմանացիները»²⁸: Այս փաստը ևս մեկ անգամ հաստատում է այն իրողությունը, որ Թուրքիան գտնվում էր Գերմանիայի լիակատար հսկողության ներքո, հետևաբար պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերի կողմից արևմտահայության նկատմամբ նախապատրաստվող կոտորածներին քաջատեղյակ էին գերմանացի բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Թուրքական կառավարությունը ձգտում էր ստեղծել այնպիսի իրավիճակ, որ առաջինը պատերազմ հայտարարի Ռուսաստանը, որը երիտթուրքերին հնարավորություն կտար հանդես գալու պաշտպանվողի դիրքերից և մահմեդական տարրին ուղղորդելու դեպի «սրբազան պատերազմ»: Սակայն այս հաշվարկները չարդարացան, քանի որ եվրոպական ճակատներում գերմանական բանակների կրած անհաջողությունները գերմանացիներին ստիպեցին ուժեղացնելու ճնշումները երիտթուրքերի վրա, որպեսզի վերջիններս արագացնեն Թուրքիային պատերազմի մեջ ներգրավելու գործընթացը: Այդ ճնշումը դրսևորվում էր ինչպես քաղաքական, տնտեսական, այնպես էլ ռազմական ոլորտներում: Ուստի դեռևս սեպտեմբերի սկզբներին ակնհայտ էր, որ թուրքերը պատրաստվում են պատերազմի, ինչի մասին են վկայում ռուս-թուրքական սահմանին տեղի ունեցած միջադեպերը: Սեպտեմբերի 2-ին Ուրմիայից ստացված հեռագրում ասվում էր, որ պարսկական սահմանագլխի կանոնավոր զորքերը Թուրքիան փոխադրում է Էրզրում: Կաղզվանից մեկ այլ հեռագիր հաղորդում էր ռուսական սահմանագլխում թուրքական զորքերի կենտրոնացման ու պատրաստությունների մասին²⁹: Դա նշանակում էր, որ թուրքական կառավարության գերմանամետ ազդեցիկ խմբավորումը պատրաստվում էր երկիրը ներքաշել պատերազմի մեջ, որը ակնհայտ դարձավ արդեն հոկտեմբերի 22-ին, երբ Էնվեր փաշայի հրամանով պաշտոնապես ամրագրվեց գերմանաթուրքական նավատորմի միավորումը: Իսկ ընդամենը մի քանի օր անց՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 27-ին և 29-ին, թուրքական նավատորմը գերմանացի հրամանատար Սուշոնի ղեկավարությամբ Սև ծովում հարձակվեց ռուսական նավերի վրա և ռմբակոծեց Օդեսա, Սևաստոպոլ, Թեոդոսիա, Նովոռոսիյսկ նավահանգիստները³⁰: Նոյեմբերի 2-ին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային, իսկ նույն ամսի 11-ին սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհը թուրքերին պաշտոնապես պատերազմի կոչ արեց ընդդեմ Ռուսաստանի³¹: Դրանով էլ Կովկասյան ճակատում սկսվեցին ռազմական գործողությունները, որոնք ճակատագրական նշանակություն ունեցան արևմտահայության համար:

Այն փաստը, որ Կայսերական Գերմանիան դրական մոտեցում ցուցաբերեց հայաբնակ նահանգներում բարեփոխումների իրականացման

²⁸ «Յորիզոն», № 230, 17 հոկտեմբերի 1914 թ., էջ 1:

²⁹ Տե՛ս «Յորիզոն», № 194, 4 սեպտեմբերի 1914 թ., էջ 1:

³⁰ Տե՛ս Գ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 215:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 215:

նկատմամբ, ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ նման դիրքորոշումը նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում պայմանավորված էր մի քանի գոծոններով, որոնցից առաջնայինը արևմտահայության շրջանում ռուսական ավանդական ազդեցության թուլացումն ու գերմանական կողմնորոշման ընդլայնումն էր, հայաբնակ տարածքներում թուրքական տիրապետության ամրապնդումը և Արևմտյան Հայաստանում գերմանական տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության մեծացումը: Սակայն պատերազմի նախօրյակին ակնհայտ էր, որ արևմտահայության քաղաքական դիրքորոշումը շարունակում է մնալ ռուսամետ, իսկ Հայկական հարցը շահարկվում էր մեծ տերությունների կողմից: Այդ իսկ պատճառով համաշխարհային պատերազմի նախօրեին գերմանացիների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ առավել բացասական դրսևորում ստացավ, որի մասին է վկայում Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի՝ դեռևս պատերազմից առաջ հայտնած այն տեսակետը, որ հայերը պետք է ընդունեն իսլամ, միայն այդ դեպքում նրանց հանգիստ կթողնեն³²: Գերմանացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների այս և նմանատիպ հայտարարությունները վկայում են, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերը մշակել-պատրաստել էին արևմտահայության տեղահանման հրեշավոր ծրագիրը, որին քաջատեղյակ էին գերմանացիները, որոնք հետագայում ոչ միայն չփորձեցին խոչընդոտել, այլև մասամբ գործուն մասնակցություն ունեցան այդ ոճրագործության կազմակերպմանն ու իրականացմանը:

ГЕВОРГ МЕЛКОНЯН – *Позиция Германии в отношении западного армянства в начале Первой мировой войны.* – В статье анализируется позиция кайзеровской Германии в отношении западных армян накануне и в начале Первой мировой войны. Факты показывают, что для Германии главным было сохранить статус-кво Турции, а также усилить свое влияние на западных армян. Перед самой войной германское руководство знало план изгнания западных армян, разработанный младотурками, и оно не только не препятствовало ему, но в отдельных случаях активно содействовало его реализации.

GEVORG MELQONYAN – *The Position of Germany toward Western Armenia at the Beginning of the I World War.* – The problem, which is being discussed in this article, concerns the attitude of Germany towards Western Armenians on the eve and at the beginning of World War I. The detailed analysis of the facts shows that one of the main problems for Germany was not only maintaining the status quo of Turkey, but also increasing its influence on Armenians. But German high officials knew about the Young Turks' plan of Western Armenians' deportation and not only tried not to prevent from realizing that plan, but in some cases actively supported its implementation.

³² Տե՛ս Տեփանյան Տ. Գերմանские источники о геноциде армян. Ер., 1991, էջ 63: